

УДК 81'373.611'362

РЕКОНСТРУКЦІЯ АРХЕТИПНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО КАУЗАЛЬНІ ДОМІНАНТИ З ЛАТИНСЬКОЮ ОСНОВОЮ У ВІДДАЛЕНО- ТА БЛИЗЬКОСПОРІДНЕНИХ МОВАХ

Леміш Н. Є.

Стаття присвячена вивченню домінант каузального комплексу у віддалено- та близькоспоріднених мовах в етимологічному аспекті. У центрі уваги знаходяться номінації на позначення каузальних домінант, які мають латинську основу. Вірогідна реконструкція архетипних уявлень про каузальні домінанти, відображених у свідомості носіїв англійської, нідерландської, іспанської, української та російської мов, здійснюється з використанням етимонів праіталійської та праіндоєвропейської мов.

Ключові слова: каузальні домінанти, реконструкція, архетипні уявлення.

Статья посвящена изучению доминант каузального комплекса в далеко- и близкородственных языках в этимологическом аспекте. В центре внимания находятся номинации, обозначающие каузальные доминанты, которые имеют латинскую основу. Вероятностная реконструкция архетипных представлений про каузальные доминанты, отображённые в сознании носителей английского, нидерландского, испанского, украинского и русского языков, осуществляется с использованием этимонов праиталийского и праиндоевропейского языков.

Ключевые слова: каузальные доминанты, реконструкция, архетипные представления.

The article deals with the causal complex dominants studying in the far- and close-related languages in the etymological aspect. It is focused on the nominations designating the causal dominants with the Latin stems. The possible reconstruction of the archetype images of the causal dominants, reflected in the English, Dutch, Spanish, Ukrainian, and Russian languages speakers' consciousness, is realized with the help of Proto-Italic and Proto-Indo-European languages.

Key words: causal dominants, reconstruction, archetype images.

Сучасні етимологічні дослідження спрямовуються як на пошуки етимонів, так і на реконструкцію їхніх архетипних форм / уявлень, а відтак, мають безпосереднє практичне значення у навчанні й вивченні іноземних мов, полегшуючи сприйняття та запам'ятовування спільного та відмінного у різних етнокультурах, і відповідно сприяючи успішності міжкультурної комунікації. Важливість таких розвідок підкреслюється у працях різних учених, наприклад, В. І. Кодухова [1, с. 256–262], В. В. Левицького [2, с. 13], Ю. В. Откупщикова [4, с. 201, 208], які наголошують на необхідності підкріплення синхронного аналізу мови діахронним для отримання більш об'єктивних результатів. До того ж, такі **актуальні** проблеми сучасного мовознавства, як мова й мислення, мова й пізнання не можуть вирішуватися без урахування відношення між мовою й історією. Позаяк у центрі нашого зіставно-типологічного дослідження каузального комплексу знаходяться каузальні домінанти як його безпосередні складові, то необхідність вивчення їх етимології та реконструкції архетипних уявлень є очевидною.

Мета статті – реконструювати архетипні уявлення про каузальні домінанти з латинською основою в англійській, нідерландській, іспанській, українській та російській мовах.

Завдання:

– виявити у мовах вивчення каузальні домінанти, що мають латинську основу;

– проаналізувати номінації на позначення виявлених каузальних домінант у далеко- та близькоспоріднених мовах;

– реконструювати архетипні уявлення про описувані каузальні доміанти в різних етнокультурах.

Загалом до каузальних доміант каузального комплексу в **англійській** мові нами віднесено такі лексеми: *cause, reason, condition, concession, purpose, effect, conclusion, result, consequence, means*; у **нідерландській** мові: *oorzaak, reden, conditie, concessie, doel, effect, conclusie, resultaat, gevolg, middel*; в **іспанській** мові: *causa, razón, condición, concesión, fin / final, efecto, conclusión, result / resultado, consecuencia, medio*; в **українській** мові: *причина, підстава, умова, допуст / поступка, мета / ціль, ефект, висновок, результат, наслідок, засіб*; у **російській** мові: *причина, основание, условие, уступка, цель, эффект, вывод, результат, следствие, средство*. З попереднього етимологічного аналізу зазначених доміант до одиниць, які мають латинську основу, залучено наступні: 1) усі каузальні доміанти англійської мови; 2) *reden, conditie, concessie, effect, conclusie, resultaat, middel* – нідерландської; 3) усі каузальні доміанти іспанської мови; 4) *ефект, результат* – української; 5) *ефект, результат* – російської мови. Уточнення поняття *архетипу* і реконструкцію архетипних уявлень про *причину* як базову доміанту каузального комплексу в усіх мовах вивчення було здійснено у нашій попередній праці (детально див. [3]). Семантичний розвиток каузальних доміант було репрезентовано у статтях англійською мовою [8; 9]. Пропонована розвідка є логічним продовженням попереднього доробку і слідом за попередніми акцентує увагу на вірогідній семантиці слів.

Каузальна доміанта **cause** в англійській мові та каузальна доміанта **causa** в іспанській є похідними від латинської лексеми *causa* (“судова справа, судовий процес; причина, мета”; у надписах до 1 ст. до н.е. вживалося як *caussa*) < праїталійської (далі – Plt.) з можливою формою **kaud-ta*. А. Вальде та Й. Хофманн [15] за початкове значення *causa* визнають “удар в якості причини” і пов’язують *causa* з *cūdb* (“ударяти, вражати”) < праїндоевропейської (далі – PIE) **keh₂ud^h-t-* [7, с. 100–101]. Етимологія *cūdb, -ere* (“бити, прибивати”) простежується до Plt. **kūd-e/o* < PIE **kuh₂-d-e/o* (“вдарити”). П. Схрейвер [14, с. 285] має іншу думку, пояснюючи походження *cūdb* від **koudb* < **kouad^h-o* < **keuad^h-o* < **keuh₂-d^h-o* [7, с. 149]. У будь-якому разі архетипні уявлення про *причину* в давніх **англійців** та **іспанців**, на нашу думку, можна репрезентувати як *фізична дія, що дає миттєвий результат*.

Каузальна доміанта **reason** в англійській мові, каузальна доміанта **reden** у нідерландській мові та каузальна доміанта **razōn** в іспанській походять від латинської лексеми *rēri-, reor* (“думати, вірити”) < Plt. **re-(je/o)* (“думати”), **rato-* (“продуманий, врахований”) < PIE **Hreh₁-, *Hrh₁-to-*, будучи спорідненою зі старовірхньонімецькою *radja, redea* (“врахованість, підзвітність”). Праїндоевропейський корінь **Hreh₁-* може бути основою PIE **(H)reh₁d^h-* (“приводити в порядок, впорядковувати”), який П. Схрейвер [14, с. 140, 307] відносить до PIE **h₂r-* (“фіксувати”), або до **h₁reh₁-* (“просити, стежити, розслідувати”). Також етимологія може бути спорідненою з хеттським *ar(iie/a)-zi* (“радитися з оракулом”) < **h₁rh₁-ie/o* [7, с. 519–520]. Відтак пропонуємо представити архетипні уявлення про *підставу* **англійців**, **нідерландців** та **іспанців** як *якусь думку, що можна простежити, або спитати у когось, за допомогою якої можливо впорядкувати щось у своєму житті*.

Етимологію номінацій на позначення каузальної доміанти *умова* в англійській **condition**, нідерландській – **conditie**, іспанській – **condición** мовах експлікуємо походженням від лат. *condicere* (“бути задіяним в чомусь, бути зафіксованим у контракті”), що складається з лат. префіксу **con-** (*com-, co-, cum-*) (“готовий, повністю; з”) < Plt. **kom* < PIE **kom* (“з”) [7, с. 128] + латинське дієслово **dicere** (*dīcō* “розмовляти, говорити; проголошувати”) < Plt. **deik-e/o* (“казати”), **dik-to-* (“висловлений”), **dik-s* (“висловлювання”) < PIE **deik-e/o* (“демонструвати”) [7, с. 169–170]. Х. Розен [13] зазначає, що в давніх текстах префікс *co-* ще не мав значення “разом”, а слугував для маркування завершеності дії дієслова, як, наприклад, *concedere* vs. *cedere*, проте на пізнішій стадії розвитку значення (зокрема при взаємодії людей) *co(n)-* все частіше набуває інтерпретації “з” = “разом” [7, с. 128]. Таким чином, архетипне уявлення **англійців**, **нідерландців** та

іспанців про умову можна репрезентувати як *те, що повністю / разом з чимось демонструє певну домовленість*.

На нашу думку, досить вірогідним є походження номінацій на позначення каузальної домінанти *допусту / поступки* (англ.) **concession** / (нід.) **concessie** / (ісп.) **concesión** від складання лат. префіксу *con-* і кореня від лат. дієслова *cēdere* (“іхати, продовжити”) (< *cēdō* [v. III; *cessī, cessum*], за Плавтом), позаяк з-поміж дериватів *cēdō* зазначається *concēdere* (“піти, віддавати”), а також *concessāre* (“відмовитися, припинити, припиняти”). Етимологія простежується до Plt. **kesd-elo* (“піти, уникати”) і далі до PIE **kiesd^h-* (“відігнати, піти”). О. Любоцький [10] також пов’язує *cēdō* з авестійською мовою *siāzd-* і санскритом *sedh-* (**siazd^h-*) (“проганяти, відмовлятися”). Проте останні все одно є похідними від PIE **kiesd^h-* (“відігнати, піти”) (можливо як **kies-d^hh₁-*) [7, с. 103–104]. Щодо лат. префіксу *con-*, то його етимологію представлено вище при розгляді походження каузальної домінанти *умова*. Отже, архетипне уявлення про *допусту* у давніх **англійців, нідерландців та іспанців** формулюємо так: *те, відмовившись від чого, можна вільно піти, тобто продовжувати своє життя*.

Щодо номінацій на позначення каузальної домінанти *мета / ціль*, то з-поміж мов нашого дослідження (англійської, нідерландської, іспанської, української та російської) латинське походження було виявлено лише для англійської лексики **purpose** та іспанських **fin / final**. Англійське слово **purpose** є похідним від середньоанглійського *purpos* < старофранцузького *purposer* (“пропонувати, припускати”), етимологію якого можна простежити до складання в латинській мові префіксу *pro-* (від лексики *prō* (“уперед, надалі”) і дієслова *pausāre* (*pausō* “зупинити, припинити, вагатися”) [12]. Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages (2008) подає інформацію про латинські префікси *pro-* [7, с. 489–490], *per-* [7, с. 459–460], *por-* [7, с. 481], кожний з яких може інтерпретуватися як складова деривату *purpose*. Реконструкцію *pro-* можна представити таким чином: префікс *pro-* < слова *prō* (“перед, до; задля”) < Plt. **pro, *pro(-)* (“до”) < PIE **pro* (“перед, до”) [7, с. 489–490]. Префікс *per-* < слова *per* (“через, крізь”) < Plt. **peri* (“через, крізь”), **perō-* (“з іншого боку”) < PIE **pəri* (“крізь”) (**per-d^hh₁-om*) [7, с. 459–460]. Префікс *por-* (“уперед, надалі”) < Plt. **por-* < PIE **pr-* (“уперед”) [7, с. 481]. Етимологія латинського дієслова *pausāre* простежується до до лат. *pausa* (“припинення, кінець”) < грец. *pausis* (“припинення, зупинка”) < грец. *pauein* (“зупинятися; стримувати, покидати, утримуватися, доходити кінця”) < грец. *pausein* [5]. Вірогідною реконструкцією (через старофранц. на поч. 15 ст.) є PIE **paus-* (“покидати, залишати, припиняти, зупинятися”) [11]. Отже, вважаємо можливим формулювання архетипного уявлення **англійців** про каузальну домінанту *мета* як *щось, задля чого йти вперед, залишаючи все зайве* (припиняючи робити все інше).

Номінації **fin / final** в іспанській мові на позначення каузальної домінанти *мета / ціль* є похідними від лат. *finis* (“кордон, межа; територія (мн.)”), що, у свою чергу, походить від Plt. **fini-? *fi/eig^hsni-?* (? – етимологію визнано спірною). За А. Валде і Й. Хофманном, **fig-s-ni* (“в’їхавший, посаджений, імплантований”) можна віднести до якогось предмету, що позначає межу, типу каменя або стовпчика, або ж реконструювати *finis* як **b^hiH-ni *b^hiH-* (“вдарити”) [15]. А. Баммезбергер [6] пов’язує прагерманське **baina-* (“кість, нога”) зі староісландським *beinn* (“прямо”), а тоді **baina-* може мати референцію з прямим маркером межі, тобто стовпчиком, і бути похідним від **bhoiH-n-o-*, тобто етимомом *finis* буде знов-таки **b^hiH-n-i* [7, с. 222]. Архетипне уявлення давніх **іспанців** про *мету*, таким чином, репрезентуємо як *щось кінцеве, що не можна переходити*.

Універсальним для всіх п’ятьох мов нашого вивчення є походження номінацій на позначення каузальної домінанти *ефект*: (англ.) **effect** / (нід.) **effect** / (ісп.) **efecto** / (укр.) **ефект** / (рос.) **эффект**. Всі вони є похідними від лат. дієслова *efficere* (“робити, спричинювати”). Первісне значення можна отримати, розкладаючи дієслово на його складові: префікс та корінь. Отже, префікс *ex, ē, es-* (“з, віддалений, далеко”) < Plt. **ez, *eks* (“з”) < PIE **h₁egh, *h₁eghs* (“з”) [7, с. 195–196]. Дієслово *facere* (*faciō* “робити”) походить від Plt. **fak-i, *fek / *fak* (“зробити, зробив”) < PIE **d^heh₁-* (“зробив”); **d^hh₁-k-* (“робити”), **d^hh₁-k-i* [7, с. 198–

199]. Таким чином, загальне архетипне уявлення про *ефект* можна представити як *віддалену дію того, що було зроблено*.

Номінації на позначення каузальної домінанти *висновок* в англійській мові **conclusion**, нідерландській – **conclusie**, іспанській – **conclusión** є похідними від лат. дієслова *conclūdere* (“сховати, заперити”) < лат. префіксу *con-* (див. його етимологію в описі походження каузальної домінанти *умова* вище) + лат. дієслово *claudere* < *claudō* (“зачиняти”) < Plt. **klaud-e/o* < PIE **kleh₂u-d-* (“зачиняти”), або *claudere* < **klaud-* < **kleh₂u-d-*, близьке до старовірхньонімецького *sliozan* (“зачиняти”) < **skleud-* [7, с. 118]. Також спільну етимологію можна простежити в генезисі *clāvis* (“дверний ключ, засув”) < Plt. **klāwi-* (“засув, запер”) < **kleh₂u-* (“зачиняти”) [7, с. 119]. Відтак за вірогідне архетипне уявлення про *висновок* для **англійців, нідерландців та іспанців** вважаємо *те, що повністю (надійно) зачинено (сховано) від інших, але є доступним для посвідчених* (буквально: *можна відкрити, маючи певного ключа*).

Аналогічно до етимології каузальної домінанти *ефект*, номінації на позначення каузальної домінанти *результат* для всіх п'ятьох мов нашого дослідження ((англ.) **result** / (нід.) **resultaat** / (ісп.) **resulta** / **resultado** / (укр.) **результат** / (рос.) **результат**) походять від лат. дієслова *resultāre* (“відскакувати; відлунюватися”), або *resiliire* (“відскакувати, відскочити”), що, у свою чергу, складаються з лат. префіксу *re-*, *red-* (“назад, зворотній”) < Plt. **wre* (“знов”) < PIE **ure* (“назад”) [7, с. 516] + лат. дієслово *salīō, -īre* (“плигати, стрибати”) < Plt. **sal-je-* (“плигати”), **salto-* (“вистрибаний”) < PIE **sh₂l-e/o* (“плигати”), **sh₂l-to-* [7, с. 535–536]. Отже, для всіх мов, що вивчаються, архетипне уявлення про *результат* реконструюємо як *те, що генетично пов'язано з чимось іншим, тобто має зворотній зв'язок*.

Номінації на позначення каузальної домінанти *наслідок* в англійській мові **consequence**, нідерландській – **consequentie**, іспанській – **consecuencia** є похідними від лат. дієслова *cōsequī* (“слідувати, наздоганяти, досягати”), складовими якого виступають лат. префікс *con-* (див. його етимологію в описі походження каузальної домінанти *умова* вище) + лат. дієслово *sequor, sequi* (“слідувати”) < Plt. **sek^w-e/o* (“слідувати”), **sek^w-to-* (“наслідуваний”), *sek^wondo-* (“наступний”) < PIE **sek^w-e/o* (“слідувати, супроводжувати”) [7, с. 555–556]. Відтак архетипне уявлення про *наслідок* у давніх **англійців, нідерландців та іспанців** було спільним і може бути репрезентовано як *те (той), що (хто) обов'язково слідувало (слідував) за чимось (кимось)*.

Для номінацій на позначення каузальної домінанти *засіб* в англійській мові **means**, нідерландській – **middel**, іспанській – **medio** вважаємо вірогідним походження від лат. *medius* (“центральний, серединний”) < Plt. **mepio-* < PIE **medⁿi-o* (“середина”), на користь чого також свідчать грец. *μέτα* (“з”), гот. *miþ* < **me-t* [7, с. 369]. Отже, архетипне уявлення **англійців, нідерландців та іспанців** про *засіб* – це *щось (хтось), що знаходиться між чимось (кимось)* (а відтак їх потрібно обійти, щоб просунутися далі).

Підсумовуючи, зазначимо, що за результатами нашого вивчення більшу генетичну тотожність каузальних домінант було виявлено в англійській, нідерландській та іспанській мовах. При цьому 2 каузальні домінанти (*ефект* і *результат*) у всіх п'ятьох мовах дослідження продемонстрували наявність спільної етимології. Щодо архетипних уявлень про каузальні домінанти носіїв аналізованих мов, то *причина* в давніх **англійців та іспанців**, на нашу думку, асоціювалась з *фізичною дією, що дає миттєвий результат; підстава у англійців, нідерландців та іспанців* – з якоюсь думкою, що можна було простежити, або спитати у когось, за допомогою якої було можливим впорядкувати щось у своєму житті; *умова у англійців, нідерландців та іспанців* – з тим, що повністю / разом з чимось демонструє певну домовленість; *допуст у англійців, нідерландців та іспанців* – з тим, відмовившись від чого, можна було вільно піти, тобто продовжувати своє життя; *мета у англійців* – щось, задля чого йти уперед, залишаючи все зайве (припиняючи робити все інше), а у *іспанців* – щось кінцеве, що не можна переходити; *ефект у англійців, нідерландців, іспанців, українців і росіян* – *віддалена дію того, що було*

зроблено; висновок для **англійців, нідерландців та іспанців** – те, що повністю (надійно) зачинено (сховано) від інших, але є доступним для посвідчених (буквально: можна відкрити, маючи певного ключа); результат для всіх носіїв мов, що вивчаються, – те, що генетично пов'язано з чимось іншим, тобто має зворотній зв'язок, наслідок у **англійців, нідерландців та іспанців** – те (той), що (хто) обов'язково слідувало (слідував) за чимось (кимось); засіб у **англійців, нідерландців та іспанців** – щось (хтось), що знаходиться між чимось (кимось) (а відтак їх потрібно обійти, щоб просунути далі). У **перспективі** вбачаємо розглянути у мовах дослідження етимологію каузальних домінант, які не мають латинської основи, реконструювати архетипні уявлення про відповідні позначення, а також здійснити їх зіставний аналіз з реконструйованими архетипними уявленнями про каузальні домінанти з латинською основою, що дасть змогу визначити спільне й відмінне в мовних картинах давніх германців, романців і слов'ян.

Література

1. Кодухов В.И. Общее языкознание : [учебник] / Виталий Иванович Кодухов ; [предисл. И. А. Цыгановой]. – [6-е изд.]. – М. : Книжный дом “Либроком”, 2013. – 304 с.
2. Левицький В.В. Основи германістики / Віктор Васильович Левицький. – Вінниця : Нова Книга, 2008. – 528 с.
3. Леміш Н.Є. Реконструкція архетипних уявлень про причину, відображених у свідомості носіїв англійської, нідерландської, іспанської, української та російської мов / Н. Є. Леміш // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Філологія / [гол. ред. А. В. Корольова]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2015. – у друці.
4. Откупщиков Ю.В. Из истории индоевропейского словообразования / Юрий Владимирович Откупщиков. – [2-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ ; М. : Академия, 2005. – 320 с.
5. A universal etymology dictionary [Electronic Resource]. – Mode of Access <http://www.myetymology.com/latin>.
6. Bammesberger A. Lateinisch *finis* und urgermanisch **baina-* / Alfred Bammesberger // Historische Sprachforschung. – Bd. 103. – 1990. – P. 264–268.
7. Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages / Michiel de Vaan. – Leiden, 2008. – XIII + 825 p.
8. Lemish N. Causal Complex Dominant Semantics in English and Dutch : a Comparative Study / N. Lemish // Australian Journal of Scientific Research. – 2014. – No. 2(6). – P. 656–663.
9. Lemish N.Y. Genesis and Development of Causal Dominant Semantic Meanings in Dutch / N.Y. Lemish // Science and Education a New Dimension. Philology, II(5). – Budapest, 2014. – Issue 28. – P. 7–20.
10. Lubotsky A. Avestan *siiazd-*, Sanskrit *sedh-*, Latin *cēdere* / Alexander Lubotsky // Hyllested et al., 2004. – P. 323–332.
11. Online Etymology Dictionary [Electronic Resource]. – Mode of Access : www.etymonline.com/index.php?term=pause.
12. Purpose [Electronic Resource]. – Mode of Access : <http://en.wiktionary.org/wiki/purpose>.
13. Rosén H. B. Die Komposita mit *co(n)-* in funktioneller und vergleichender Sicht / Haiim B. Rosén // Latein und Indogermanisch : Akten des Kolloquiums der Indogermanischen Gesellschaft [eds. Oswald Panagl, Thomas Krisch], 1992. – S. 357–367.
14. Schrijver P. The reflexes of the PIE laryngeals in Latin / Peter Schrijver // Leiden Studies in Indo-European. – 1991. – 616 p.
15. Lateinisches etymologisches Wörterbuch : 3 b. [Alois Walde, Johann Baptist Hofmann]. – Heidelberg : Universitätsverlag Winter, 2008. – B. 1 : A–L. – 872 S.; 2007. – B. 2 : M – Z. – 851 S.; 2000. – B. 3 : Register.